

Джерело: Збірник на пошану Зенона Кузеля // За ред. Володимира Янева. – Париж, Нью-Йорк, Мюнхен, Торонто – Сідней, 1962. – С. 217-235. (583 с.)

Зенон Кузеля.

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК І СУЧАСНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИЦТВА¹

Про значення словників і їх роллю в культурному житті

Еміграційне положення, зокрема брак потрібних книжок і підручників викликали пекучу потребу перевидання або зложення найконечніших словників. Це дає мені сьогодні привід розглянути історично нашу словникову справу й дати короткий огляд того, що зроблено на цьому полі, що в дотеперішній праці треба вважати позитивним, а чого ще не достає або що ще не відповідає новочасним науковим і практичним вимогам.

Пересічний український інтелігент знає про наше словництво небагато: звичайно згадується словник Грінченка, Уманця, Поповича й Кмицикевича, дехто знає ще про Желехфвського, академічний словник української мови та про існування всяких термінологічних словників, але на цьому кінчаються відомості на цю тему, коли полишити «клясичні» словники, що загалом не тішаються великим поважанням. Ця непоінформованість у словникових справах зв'язана тісно з невідповідною оцінкою словникових праць, що, з одного боку, вважаються цариною наукових інтересів, з другого ж беруться під увагу тільки для практичного вжитку, коли з різних причин вирине потреба перекласти щонебудь з чужої мови на українську, або, що вже рідше, з української мови на чужу мову. Мало ще людей користується українським словником для того, щоб поінформуватися в ньому про саму українську мову, про її лексикальне багатство та її різноманітність і всесторонність, про стан сучасного мовного матеріалу в народному й літературному вжиткові, про його поширення й відтінки, про його історичний розвиток і сучасний формальний бік та взагалі для того, щоб вважати його невідступним і дорогим товаришем-інформатором при всіх нагодах не тільки для поправного знання, але й для зрозуміння свого найбільшого скарбу, рідної мови, тої рідної мови, що не покидала нас у найтяжчих часах на протязі довгих століть, доховала в собі відблиск нашої національної культури й заховала нас або допомогла нам заховати нашу національність. Щоправда частина вини за таке відношення до наших словникових праць

¹ Цей огляд з'явився у тижневику «Час» (Fürth, Баварія) у числах 88, 91, 97, 100, 101, 106 і 110 за 8. і 29. VI., 10 і 31. VIII., 7. IX., 12. X і 9. XI. 1947. Тому що він і до сьогодні не втратив своєї вартости, передруковуємо його без жодних істотних змін, щоб зберегти його для користування філологів, зацікавлених українською лексикографією.

спадає і на самих лексикографів, що не раз невідповідним трактуванням предмету, легковаженням принципальних основ національного словництва і явною тенденційністю або безкритичністю підривали авторитет не лише своїх, але й подібних, кращих праць інших лексикологів. Недармо ж уже Партицький мусів відкинути при редагуванні свого практичного словника цілу низку галицьких «страшилищ» в роді словника Петрушевича, а Грінченко відложити цілком набік словарні спроби Піскунова, Тимченка й інших словникарів, з якими ще далі запізнаємося. А скільки ж упереджень викликали невдалі виступи деяких наших «неологів», що без потреби й проти духа української мови творили цілі полки начебто українських термінів, що, очевидно, не втрималися, але рівночасно й осмішили нашу словникову справу. Моя генерація пригадує собі, напр., з якими посмішками відносилися у нас, і то не на Великій Україні, але й Галичині до лексикальних праць, а зокрема до мови проф. Верхратського, забуваючи поза його незручними неологізмами або недоладними поясненнями (в роді гаргара – *ein grosses blau bemaltes Zimmer*) про незвичайну цінність його «Знадобів до словаря южноруського» (Львів 1877) та його записів народних слів і важливих діалектологічних словничків.

Та не зважаючи на всі принципальні промахи й методологічні недосягнення, наше словникове придбання доволі велике, далеко більше, як звичайно думають навіть більш поінформовані українознавчі. Наше словництво має давнє минуле й заслужених, навіть визначних представників, яких не можна проминути при нових працях і якими і ми відповідно покористуємося, коли приступимо, може незабаром, до підготовки більшого українського словника, що відповідав би тому, що сьогодні вимагається від моденого словникового підручника, який має бути рівночасно й українською граматиною, й історичним дороговказом розвитку мови, й діалектологічним атласом, вірним поручником термінологічним і вкінці правописним провідником.

Словники старої й церковно-слов'янської книжної мови до Котляревського

Наше словництво починають звичайно з Котляревського, що в додатку до перших пісень своєї «Енеїди» (1798 р.) оголосив «Собраніє малоросійских слов» з відповідними поясненнями². Але це не цілком вірно.

Як наша відроджена література своїми початками сягає далеко старших часів, так і словництво проявилось у нас уже на кілька століть перед Котляревським. Його початки можна бачити в старих «Азбуковниках», що мали завдання пояснювати незрозумілі церковно-слов'янські слова, а також біблійні та грецькі імена звичайною, «простою» мовою, «понеже, – як читаємо в монографії Засадкевича про Мелетія Смотрицького (стор. 80), «в

² Див. Б. Грінченко. Огляд української лексикографії (Записки НТШ, т. 66, ст. 1.).

святих книгах словенського мови мнози річи неудоць разуміваеми обрітаються». Із «азбуковиників», що в рукописах були поширені по всій Україні, особливо в XV-ому столітті, повстають у другій половині XVI-ого століття перші спроби справжніх словників, що відомі під назвою «лексиконів»».

Перший такий рукописний лексикон появився в додатку до Острозької Біблії з 1581-ого року п. з. «Лексис с токованієм словенських мовъ просто» й був видрукуваний архимандритом Амфілохієм в «Чтеніях при Имп. Общ. Истории древностей російських при Московскому Университете» за 1884-ий рік. Він обіймав лише 7 листків і давав короткі пояснення церк.-слов'янських слів простою, цебто українською мовою, напр., адъ – пекло, брєніє – кал, благодать – ласка, милоть – кожух і т. д. Із цього невеличкого словничка повстав³ у найближчому десятилітті перший друкований словник відомого зах.-українського вченого, священника Лаврентія Зизанія Тустановського, родом з Вильни, що весь час прожив на Волині й деякий час був учителем у львівській братській школі. Словник Зизанія п. з. «Лексисъ сирѣчь реченія въкратцѣ събраны и из словенскаго языка, на просты рускій діалектъ истокованы» появився в 1596-ому році у Вильні як додаток до його граматики й мав уже характер звичайного церк.-слов'янського-українського словника, в якому «русські» та «церк.-слов'янські слова», в числі 1061, пояснено простою, а властиво книжною мовою, що її тоді вживали на Україні, не раз зовсім ідентичною з теперішньою українською мовою, що й видно з оцих виїмків: «юноша» – парубок, «мєсть» – помста, «рака» – труна, «абіє» – зараз, «баня» – лазня, «вириги» – пута, «безмолствую» – въ затишу живу, безъ гомону, «подвигъ» – ширмірство, битва, валка і т. д.

«Лексисъ» Лаврентія Зизанія став джерелом для багатьох рукописних азбуковників XVII та XVIII-го віків і вживався загально аж до 1627-ого року, коли появився друком у Києві цінний «Лексіконъ славеноросскій, именъ Тлькованіє» визначного львівського філолога й пізнішого управителя друкарні Києво-Печерської Лаври Павла Беринди. П. Беринда працюючи при редагуванні й друку церковних книг у Стратині, Крилосі, Львові й Києві, завважив скоро, що «великославный, и в мовѣ широкій, языкъ славенскій... словъ до выразумѣня темных не мало в собѣ маєт» і що через незрозумілість слов'янських слів і сама православна церква «власным сынам своимъ въ огиду приходить», і рішився скласти «в поощреніє искуснѣйшимъ и въ пользу спудеемъ» свій власний практичний лексикон, тим більше «аки», як згадує в передмові, «не суццу тогда лексикону, развѣ любомудра Киръ Лаврентія Зизанія».

Лексикон Беринди – це вже велика книжка в чвертку (40), що містить на 475 шпальтах велику силу словарного українського матеріалу, перебраного не тільки із словничка Зизанія і з різних писань Максима Святогорця, Манойла Ритора і інших, але теж і просто з буденного

³ Як доказав М. Возняк у своїх «Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія» (ЗНТШ, т. 83).

народного вжитку. Беринда вже свідомий свого завдання й усюди не раз дуже влучно розмежовує церк.-слов'янський елемент від народного, українського, користуючись при цьому не лише українськими народними словами, але й уживаними в народнім побуті термінами, старими пережитками, переказами й повір'ями, через що його праця має, як каже Житецький в своєму «Очерку літературної історії малорусскаго нарѣчія в XVII вѣкѣ» (Київ 1889, ст. 42), також етнографічну й історично-філологічну вартість.

Для ілюстрації наводжу кілька виїмків, з яких уже видно, яку цінність являє для нас цей призабутий «Лексикон», на основі якого Житецький зложив свою характеристику української літературної мови XVII-ого століття: горе – біда, гряду – іду, прихожу, бытіє – биттність, десь – сьогодні, крава – корова, бразда – борозна, виджу – вижу, загражденіє – загороженіє, їже – которій, келихъ – чша, кровъ – кровъ, «що в тѣлѣ є», мзда – нагорода, милоть – кожух, гуня, ризошвецъ – кравецъ, баснь – казка, зижду – будую, же – тежъ, форми як: брыджуся, дрожджъ, соромъ, тїпографія, пѣря (з періє), камѣням, спиратиметься.

Лексикон Беринди був дуже популярний. 1653 р., вже по його смерті, цей словник «яко потребный и пожитечный многимъ» був надрукований вдруге у Кутеїнському монастирі ігуменом Іоїлем Турцевичем. Словником Беринди користувалися залюбки пізніші українські лексикографи XVII й XVIII-го століття, в першій мірі невідомий автор рукописного словника «Синонима славеноросская» з кінця XVII-го віку, що появився друком щойно 1888-го року в «Кіевск-ій старин-і», а потім окремо в згадуваній праці Житецького «Очерк літературної історії малорусскаго наречія XVII веке» (Київ 1889, ст. 102 в другій шпальті). Цей словник не дорівнює, щоправда, Бериндиному Лексиконові, але він важний, навіть дуже важний, бо це перший українсько-церк.-слов'янський словник, в якому «простий український діалект» дочекався заслуженої чести, що його пояснювано «широким і великославним славенским язиком». «Синонима славеноросская» – це справжній словник тодішньої київської української мови з усіма її народними елементами й цілою низкою вживаних тоді чужих слів, перейнятих з польської мови або за польським посередництвом. Між словами подибуємо тут м. ін. такі як: анімуш, бабка (зілля), баволна, баламут, банка (посудина), банкет, бардиш, бачу, башта, баюра або «зтік вод», бедра, безвстидний, бездолук, безженец (кавалер), безодня, безпечно, без розсудку, бервено, берег, бирки (льос), бисага, битвуюся, бич, блазен, близький, близна, близняк, блискавица, блукаю, бліхарня або прачка, богатир, бог обойний, бондар, божница, божуся, бокотливий (у Шухевича – бокозийник, зизоокій), болото, болт (стріла, у гуцулів бовт), болість, болячка, борец, браня, брехач, будовник (архітект), буйний, бїнти, бунтовник, бура, бурда, бута, бистрий, бінда албо чепець і т. д.

Вплив «Лексикону» Беринди не обмежився тільки на «Синониму слаеноросскую». Він став основою «Лексикона слав'янсько-польського», надрукованого у друкарнісупральського

манастиря 1722 року й перевиданого пізніше в 1751 і 1765 році п. з. «Лексіконъ славенско-полскій» в додатку до Почаївської «Богословії»⁴. Сильні впливи Беринди й згаданого Лексикону, що рівняються майже дослівному відтворенню, бачимо теж у двох рукописних працях волинського бернардина Зарудницького х першої половини XVIII-ого століття, що зберігаються в бібліотеці товариства «Просвіта» у Львові й були описані д-ром І. Бриком⁵, а саме «Лексіконъ сиричь Синонима» (1745) і «Толковання імен власних» (з 177 р.).

Як далеко в наші часи сягали впливи цих видань, видно того, що ще в 1830-ому році Львівський Ставропигійський Інститут видав передрук «Лексикону», хоч під іншим заголовком як «Прирусный словарь славено-польскій».

Ми спинилися умисне довше над тими предтечами нашого новітнього словництва, щоб показати, як скоро й сильно прокинувся у нас інтерес до рідної лексикографії, та звернути увагу на речі мало відомі або невідомі. Та політичні невдачі XVIII-ого століття й московське нищення національно-культурних окремішностей українського народу спинили у нас лексикографічну роботу, що так гарно заповідалася, на майже ціле століття. Все ж таки перед Котляревським були в нас спроби використання українського лексикального матеріалу.

Безперечно мало хто знає, що українські слова, зібрані на наказ цариці катерини II, – їх разом 65, та не всі вони українські, – появилися в «Сравнительн-ому словар-і всѣхъ языковъ и нарѣчій», що вийшов у чотирьох томах в рр. 1787-1789 та в новій переробці в 1790-1791 рр. під редакцією Палласа. І Грінченко, підготовляючи свій відомий «Словник української мови», не знав нічого про існування українського словника Федора Туманського, що був надрукований 1793-ого р. в «Россійск-ому Магазин-і» в додатку до «Лѣтописца Малыя Россіи» п.з. «Изъясненіе Малороссійскихъ реченій въ предшедшихъ листахъ». Це рід енциклопедичного словничка, в якому подібно пояснюється такі слова як «гетьманъ», «курень», «полки», «фортель», а далі й звичайні вирази як «звычай», «утиск», «паша», «путо», «човен», «потреба», «шкода», «супліка» і т. д. Всіх слів у словнику 333.

Словники кінця XVII-ого до початку XIX-го сторіччя

Далеко більший і повніший був уже словничок, поміщений І. Котляревським на 23 сторінках у додатку до третьої частини першого видання «Енеїди» з 1798 р. під окремим заголовком «Собраніе малороссійскихъ словъ содержащихся въ Энеидѣ»... Він обіймав уже 972 слова, до яких у 3-ому виданні «Енеїди» з 1809-ого року прибуло ще 153 нових слів. Здебільшого зустрічаємо тут слова, що знаходяться в тексті поеми Котляревського: до них, крім російського перекладу, додано ще й відповідні речові пояснення. В «Собранії» зібрано

⁴ Були й пізніші видання, напр., з 1804 р.

⁵ ЗНТШ, т. 133 з 1922 р.

переважно суто українські слова, термінологічні вислови з обсягу української культури й чимало чужих слів, уживаних у XVIII ст. на Україні, як, напр., куделя, балка, ковтки, ланці, злидні, варенуха, свита, ринка, колиска, вітряк, дармоїд, зовиця, каплиця, деркач, товкач, рада, хна хор, цебер, цвинтар, гринджоли, гудзики, дзвониця, малахай, таріль, тімаха, цера, гаркуша і т. д.

Як бачимо, словник Котляревського невеликий, але цінний своїм змістом; він сповняв на протязі 20-ти років і ще й пізніше велике культурне завдання, аж доки не появились подібні новіші словнички Павловського, князя Цертельова й Войцеховича. Перший з черги був «Краткій Малороссійській словарь», друкований автором першої української граматики⁶ – О. Павловським в 1818-ім році. Словник Павловського, що містить у собі 1131 слово, незвичайно цікавий і цінний своїм чисто народним лексикальним матеріалом, знанням предмету й старанною редакцією, що ставить його вище праці Котляревського й усіх дальших лексикографів аж до Афанасєва-Чужбинського. Матеріал Павловського розпадається на 4 частини, з яких найбільша перша, загальна; в другій частині (19 слів) поміщені слова з природознавства, третя частина (71 слово) – приносить «хресні імена», особливо мало схожі з московськими (як от Кирило, Якилина, Мехтод і т. д.), а остання містить «фразы, пословицы и приговорки малороссійскія» (всіх 143), між ними й такі, як «москаля вести» в означенні «обманювати», «попа везти у решеті» в означенні – «брехати» і т. д.

Мало помітно перейшов, не згаданий навіть Грінченком⁷, словничок кн. Цертельова в його «Опыт-і собранія малороссійскихъ пѣ сень» (1819 р.). Це невеликий словничок і містить на 6 сторінках всього 218 слів, але вони важливі тим, що не наведені ані в Котляревського, ані в Павловського.

Сумної долі зазнав рукописний словник «Малорусскаго съ Русскимъ» невідомого автора, мабуть оберсекретаря Сената Новацького, що після свій рукопис до Петербурзької Академії Наук, що доручила 1818-ого року видання словника Н. І. Гнідичу й двом «любителям словесности, знающим малороссійское наречіе», Г. Капнисту и князю Цертелеву». Але «любителі словесности» скрипт загубили, і він досі не віднайшовся.

Першим словником української мови, складеним окремо, а не як додаток до других праць, був словник Івана Войцеховича, надрукований 1823 р. п. з. «Собраніе словъ малороссійскаго нарѣ чія» в «В Трудах Общества Любителей Россійской словесности при Имп. Московском Унивеситете»⁸. Об'ємом він мало що більший за словарі Котляревського й Павловського, – в ньому 1173 слова, – зате в ньому трохи більше нового маеріалу й перші спроби граматичних і етимологічних пояснень.

⁶ Граматика малороссійскаго нарѣ чія.

⁷ В його цитованім вже «Огляді української лексикографії».

⁸ Москва 1823. Т. III, ст. 284-326.

Підготовчі Словникові Матеріали

30-і і 40-і роки XIX-ого століття були доволі вбогі на лексикографічні праці, – але й тоді чимало сирого лексикального матеріалу появилось в додатках і поясненнях до етнографічних збірок і деяких літературних творів, напр.: «Думках і піснях» Моголи (1829), в «Pieśni ludu ruskiego w Galicji» Жеготи Паулі (1840) і т. д. Щойно 50-і роки принесли нове значне оживлення на лексикальному полі, підтримуване деякими заслуженими провінціальними публікаціями (напр. «Черниговскими Губернскими Вѣдомостями», особливо у рр. 1851, 1853 і 1854), петербурзькою «Основою» (1861-1862) й галицькими народовецькими журналами (особливо «Вечерницями» 1862-1863 й «Правдою»).

В цьому часі зачинають появлятися більші збірки лексикальних матеріалів (як, напр., Чабанський словар Я. Кухаренка в «Оснoві», 1862), систематичні лексикографічні праці, як напр.: праця П. Єфименка про слова, що ввійшли в українську мову з німецького («Черниговские Губ. Вѣдомости» за 1859), праця М. Левченка про місцеві назви українців під ту пору («Основа» 1861), праці Яшенка й Новицького про дитячу мову, перші словнички діалектологічного матеріалу (напр., М. Халанського про Харківщину і Курщину в «Русском Филологическом Вестнике» за 1882 р.), а вкінці перші, але незвичайно цінні збірки термінологічного характеру. Маю тут на думці дві праці, надруковані в 1-ому томі київських «Записок юго-западного отдѣла Русскаго Географическаго Общества», «Опыт словаря народных названий растений» А. Роговича та «Список растений» Ф. К. Волкова (цебто Хведора Кіндратовича Вовка), що дають мало не до тисячі українських назв на латинські ботанічні терміни, а в Галичині праці І. Верхратського, особливо його «Початки до уложеня номенклатури й терміньюльогії природописної, народної» (від 186-79) та «Знадоби до словаря южнорусского» (Львів 1877), що побіч штучних і незугарних термінів дають і чимало чисто-народного матеріалу. З термінологічного боку Галичина випередила зрештою російську Україну, бо вже по році 1848-ому виявилася потреба витворити українську термінологію для шкільних підручників і для адміністрації. Австрійський уряд скликав був навіть у 1849 р. окрему юридичну комісію, зложену з Я. Головацького, Гр. Шашкевича й Ю. Вислоблoцького, яка в короткім часі виготовила величезний том (понад 300 сторін) правничо-політичної термінології, що появилася друком у Відні 1851-ого року п. з. «Juridisch-politische Terminologie» (Deutsch-ruthenische Separatausgabe). Вона, щоправда, не стояла на належній висоті, але була основою до далеко кращого «Німецько-руського словаря висловів правничих і адміністраційних» (518 сторінок), виданого адвокатом Костем Левицьким у публікаціях Наукового товариства ім. Шевченка 1893-ого року.

Словарі – попередники словаря Грінченка

Паралельно до цього живленого збирання сирого лексикального матеріалу й витворювання української фахової термінології на народних основах ішла, починаючи від 50-их років минулого століття, дальша праця над загально-словниковими спробами, до чого з кожним роком прибувало більше свіжого й перевіреного матеріалу.

Першою такою, і то цілком удатною спробою був «Слоарь малорусскаго нарѣчя», укладений О. Афанасьєвим-Чужбинським (1817-1875), автором гарної збірки віршів «Що було на серці» (1855). Його словник зачала видавати в 1855 р. Петербурзька Академія Наук, але довела його, на жаль, тільки до букви И.

Особливо щасливим для української лексикографії був рік 1861, коли, крім цінних причинків в «Основі», появилися аж два українські словники, Закревського в Москві й Шейковського в Києві. «Словарь малороссійскихъ ідіомовъ» Миколи Закревського (1805-1871), що появилася як 3-шій том його етнографічної збірки «Старосветский Бандурист», був на свій час цілком видатною працею. Автор використав для неї понад 60 джерел, між іншим Беринду, літописи Самовидця, Величка, Ханенка, Марковича і т. п., й старався в першій мірі подавати тільки питомі українські слова «отличные от русских». «Словарь» Закревського має 11.127 слів, до яких крім перекладу додані, щоправда, не всі добрі, пояснення і приклади.

Другий словник, київського студента К. Шейковського «Опытъ южно-русскаго словаря» був задуманий як велика 4-томовая праця й так сильно розрекламований автором, що навіть Куліш задержався з виданням свого українського словника, заповідженого в «Основі». Однак Шейковський не сповнив надії тодішнього громадянства: його «Опытъ» лишився справжнім, до того невдатним «опитом» й закінчився на 1-ому зшиткові, що містив у собі ледве 1087 слів. Щойно в 1884-ому й 1886-ому роках появилися два випуски 5-ого тому нового «Опыта», але й вони принесли тільки кінець словника від букви Т по Ю, бо решта згоріла під час пожеги в 1870-ому році. Зрештою сам словник випав блідо, а що найважливіше, чимало слів з великою видумано автором, через що словником треба користуватися з великою обережністю.

Перша заборона українського письменства в Росії у 1863-ому році припинила на рівно 10 років усяку літературну, тим самим і лексикологічну працю на Україні. Вона, як знаємо, перенеслася до Галичини, де й справді скоро початок словаря о. Антона Птрушевича (1865) та повний словар проф. О. Партицького (1867). «Словар рускій» або «Корнесловіє руського языка» А. Петрушевича був призначений для вжитку шкіл, але не знайшов ніякого практичного відгону й обірвався на 74-ій сторінці на слові «видко», бо «видко», що галицько-українська суспільність не мала ніякої цікавості до «древного (справді дерев'яного) языка» з такими словами як «безпрокій», «величествіє», «вельможодержавіє» і

т. д. Недаремно довідуємося з «увѣ домленія» від видавця Теодора Білоуса в Коломиї, що «вже рокъ минає, якъ «Слово» многократно ко предплатѣ взивало, вже и кромѣ шными картинами въ 2.000 екс. Розісланими всю Русь ко передплатѣ взивало: но ко удивленію и съ жалем сказати мусимо, що за рокъ єдва 50 предплатителей зголосилось».

Цілком інший характер й іншу вартість має «Німецько-руський словар» – «Deutsch-ruthenisches Handwörterbuch», зложений професором української мови у Львові Омеляном Партицьким. Це велика, двотомова праця, що займає понад 800 сторінок друку в дві шпальти й являє собою вислід кількالكітньої праці самого впорядника й його співробітників із «руського сімениа» у Львові. Партицький поставився дуже поважно до своєї праці й використав по змозі, як сам каже, «весь скарб української бесіди, оскільки йому книжки й словарі українські дозволили», а крім цього, «збирав слова народні в наших горах на Буковині», й використав різні збірки народних слів, «між котрими – як читаємо в передмові до словаря – відзначилися найбільше словарці пп. Магури й Карпинського й п'ятитомовий рукописний словар о. Скоморовського».

Словар Партицького був на свій час дуже гарним підручником для австрійських українців і доховав до сьогодні ще чимало цінного матеріалу. Йому роблено поім з українського боку слушні закиди, що впровадив до словника й тим самим закріпив багато штучних слів і висловів тодішньої галицько-української літературної мови, але цю слабкість треба було перебути. Зрештою термінологічні вислови Партицького не всі були погано видумані або перейняті з «язичія» або з ольської й особливо з російської мови. Очевидно, що й сьогодні мусимо з усмішкою читати такі переклади як: Griff – возьмленє, Schinder – возьмитель, Aufrechterhaltung – наблюданє цілости, Blumist – любитель цвітів, Entlarvung – здоймленє машкари, Undenklichkeit – незапам'ятність, Weiberhass – ненависть баб і т. д.; але попри те зустрічаємо там і дуже вдатні терміни, як, напр., виробня, виробничий, що в останніх часах були навіть перейняті термінологічною комісією ВУАН і дали привід до агінки з боку Хвилі, Кагановича й Фінкеля за «відривання української мови» від спільного російського пролетарського фонду. Для прикладу наведу ще кілька термінів, на чкі м. ін. звернув увагу Р. Смаль-Стоцький в його праці «Українська мова в советській Україні» (Варшава 1936): автодидакт – самоук, автомат – саморух, агонія – часування (гуцульське), адьютант – прибічник, азот – душець, акт – дія, алімента – виживне, амальгам – сумішка, мішанка, аналізувати – розбирати, архітект – будівник, будівничий, астрономія – зірництво, атентат – замах, атом – первень, бібліотека – книгозбір, вентилятор – вітрогон, горизонтальний – поземний, гуманність – людяність, геометер – землемір, дефект – недолік, хиба, брак, експропріяція – вивлащення, елемент – первина, ідіосинкразія – природна відраза, імпульс – понука, інтервал – проміжка, каліграфія – краснопис, коментатор – полковник, контрагент – умовник, ліцитація – випродаж, магазин – склад, оранжерія –

теплярня, пільот – керманич, ревматизм – гостець, транспорт – перевіз, фризюра – причіска і т. д.

70-і роки зазначилися у нас появою двох доволі популярних, але не однаково цінних словників. Перший з них, «Словниця української (або югової - руської) мови» Фортуната Піскунова, появився 1873-ого року в Одесі й втішався великою популярністю на Україні так, що вийшов навіть другим виданням у році 1882, але не мав ніякої наукової, а навіть практичної вартости. За те дуже цінний другий словник «Опыт русско-украинского словаря» Михайла Левченка (Київ 1874). Він не великий, 188 сторінок, але совісно й із знанням зроблений. Він довго був єдиним добрим підручником до науки української лексики і, як каже проф. А. Кримський⁹, «відслужив велику службу українцям».

Відома царська заборона з 1876-ого року відбилася знову тяжко на словарних працях. Відтепер центр лексикологічних праць переходить до Західної України, де в 1882 році починає виходити випусками «Маруско-німецкий словарь» Євгена Желехівського, закінчений 1886-ого року по смерті Желехівського дир. Софроном Недільським. Великий, двотомовий словник проф. Желехівського обіймає 1117 сторінок великої вісімки в два стовпці й містить, можна без перебільшення сказати, весь тоді відомий лексикальний український матеріал, а крім цього чимало нового матеріалу, вибраного з новіших українських видань і зібраного між народом. Щоправда, Житецький віднісся до нього занадто критично й назвав його «звичайним перечисленням українських слів, зіставленим без усякої критики джерел», але вже Грінченко мусів у передмові до свого словника признати, що ««Словар» Желехівського був, як на свій час, коштовним здобутком української лексикографії, бо тут уперше зведено до альфа бету й пояснено велику кількість слів» та що до появи Грінченкового словника «не було ні одного друкованого словаря, що переважив би в цьому словар Желехівського». Крім цього, словник Желехівського віддав європейській науці велику прислугу, бо щойно він уможливив європейському вченому й читачеві познайомитися з українською мовою й українським письменством. Інша іч, що словник Желехівського ніколи не може бути справжнім і певним порадиником у справах української мови й лексики, він не подає всюди джерел і не переводить належної критики матеріалу, він, крім цього, сильно обтяжений діалектними формами й перестарілими неологізмами, що непривичного й непідготовленого читача може часто звести на хибну дорогу. Для наукових цілей словар Желехівського ще й досі не втратив своєї вартости.

Зате тільки для повноти і задля територіального значення згадую «Русько-мадярський словар», виданий у Будапешті 1883-ого року Ласловом Чопеєм, і пристосований до тогочасних потреб Закарпатської України.

⁹ «Зоря», 1896, ст. 358.

90-і роки минулого століття виявили велике оживлення на лексикальному полі. В цьому часі появляється ціла низка цінних словарних і термінологічних праць по обох боках кордону, на Великій Україні м. ін. П. Житецького й О. Потебні, в Галичині розсліди й причинки Ів. Верхратського, О. Макарушки, К. Студинського, Вол. Левицького й інших, що разом положили великі заслуги над розслідами, оцінкою й усталенням нашого лексикального, зокрема термінологічного матеріалу. Нажаль, короткий огляд не дозволяє нам спинятися довше над цією ділянкою, до якої вернуся ще принагідно в новому огляді про наші граматики і розсліди над розвитком і станом нашої рідної мови.

Особливе живе заінтересування українським словництвом виявив львівський літературно-науковий журнал «Зоря», що м. ін. між рр. 1890-98 видав великий 4-томовий «Словар російсько-український», зібраний та впорядкований Михайлом Уманцем і Спілкою, під чим скривається одеський письменник і бібліограф Михайло Комар. Словар Уманця має на меті «пособити українцям читати твори російського письменства» й тому, мабуть, не числився як слід з вимогами наукової певности й точности. Бо хоч Уманців словар зробив теж свою службу й був потім навіть мною після справлення помилок перевиданий в 1923 році, то все ж таки він має чимало хиб і прогалин, м. ін. пропускає слова, так мовити, спільні українській і російській мові, не дає всюди добрих перекладів, переміщує зачасто слова різних значень і користується забагато штучними неологізмами й навіть перекрученими словами. Як би навіть не оцінювати словар Уманця критично й обережно, треба ним користуватися.

Майже рівночасно з слова рем Уманця з'явився між роками 1896-99 у Києві двотомовий «Русско-малоросійській словарь» відомого граматика Є. Тимченка, але він відіграв меншу практичну ролю від словника Уманця, бо обмежився на сухому перекладі слів, пропустив у принципі всі чужі слова й не використав навіть важного українського матеріалу; для прикладу тільки згадаю, що не використано Котляревського, Квітки, Гребінки, Руданського, Левицького, Мирного та всіх новіших українських авторів.

Цілком інший характер й іншу вартість має «Руско-німецкий словар – Ruthenisch-Deutsches Wörterbuch», зложений професором української мови у Львові Омеляном Поповичем, що мав чисто практичне призначення й для шкільного вжитку вповні вистачав, через те дожив ще досі двох дальших видань. Але словар Поповича, хоч об'ємом не такий уже малий, бо має 318 сторінок, закороткий, за недокладний і без відповідних пояснень і фразеології й тому поза потреби школи не може виходити.

Словар Бориса Грінченка

Так представлялося наше словарництво по кінець XIX-ого століття. Воно, як бачимо, не бідне, але й не видало праці, що охоплювала б увесь або принаймні найважливіший матеріал. Спроби видати таку словарну працю не раз робилися: як згадувалося, вже П. Куліш робив приготування до видання «повного українського словника» й зібрав чимало цінного матеріалу при допомозі своїх співробітників такої міри як Г. Кулішиха, В. Білозерський, М. Костомаров, О. Маркович, Т. Шевченко й М. Симонів (Номис). Але з його праці нічого не вийшло й він передав матеріал киянам, що продовжували збирання й впорядковування слів під проводом Павла Житецького, якому вдалося м. ін. здобути великі й цінні збірки Г. Залюбовського, М. Лободовського й О. Павлова. Цей багатий матеріал перебрали до редагування відомі українські філологи В. Науменко й Є. Тимченко й приладнали до друку увесь словар, що мав появитися прилогою до «Київської Старини». В 1879-ому році появилися й справді перші аркуші словника аж до слова «борозна», але друк перервався, бо вийшла змога представити скрипт Петербурзькій Академії для премії М. Костомарова. Так увесь матеріал передано в 1902 році до нової редакції Борисові Грінченкові, що після кількालітньої праці зладив чотиритомовий «Словар української мови», що появилася 1909 року в Києві. Праця Грінченка неоціненна, й кожний, що нею користується, з подивом і вдячністю ставиться до неї, як до писаного й непохитного пам'ятника живого українського слова. – Словар Б. Грінченка приносить понад 60.000 слів, але це вже не звичайний список з перекладами, а докладна студія кожного слова х усіма його значеннями. Грінченко, хоч сам не філолог, виконав величезну й складну редакційну роботу, в якій виявився великим знавцем української мови й українського лексикального матеріалу. На жаль, Грінченко був обмежений щодо величини праці й не міг переходити призначеного об'єму, через що багато матеріалу не могло бути використаним. Та він марно не пропав. Спадкоємці Грінченка передали його ВУАНу, і вона використала його в своєму академічному словникові, що зачав виходити в Києві від 1927-ого року під редакцією проф. Аг. Кримського й при близькому співробітництві відомих учених філологів В. Ганцова й Г. Голоскевича та вдови по бл. п. Борисі М. Грінченковій. Словник Грінченка, що між іншим вийшов по справленні друкарських помилок окремим фототипічним виданням під моєю редакцією у Берліні 1924, а потім був передрукований фірмою Ельнера для Харкова, дав щойно змогу відповідно користуватися українським лези кальним матеріалом і уможливити дальші праці на цьому полі, що концентрувалися коло Наукового Товариства ім. Шевченка, Наукового Товариства у Києві й знайшли гарний відгомін серед групи черновецьких філологів і лексикологів. У тому часі виходить мій перший «Словар чужих слів» (Чернівці 1910), в якому при допомозі М. Чайковського й словників Желехівського й Грінченка зроблено вперше зіставлення й пояснення чужих слів в українській мові і то не лише новітніх, але вже давніми часами прийнятих у народну й літературну мову. 1919 року показала потреба видання іншого

«Словника чужих слів», що був зладжений мною на протязі одного року й появилася потім у кількох виданнях в Європі й Америці. В Чернівцях, де випадково працювали між іншим такі гарні мовознавці як проф. Ю. Кобилянський, проф. В. Кміциквич і проф. В. Сімович, появилися в цьому часі кілька нових словників, а саме «Латинсько-український словар» Ю. Кобилянського (1912), друге видання словника В. Поповича (1911) й великий німецько-український словник В. Кміцикевича й Спілки «Deutsche-ukrainisches Wörterbuch», Чернівці 1912, 672 стор. (великої 80 в дві шпальти), в якому найбільше лексикальних матеріалів вложили Кобилянський та Кміцикевич, а допомагали активно своїми матеріалами та вказівками В. Сімович і я. Мені була й доручена технічна редакція Словника й випрацювання загального плану й усіх друкарсько-технічних засобів, що щойно уможливили, на не так уже великому місці, вмістити велику кількість матеріалу.

Визвольна боротьба й часи незалежності

Та всі ці, хоч як старанні праці, стали до певної міри застарілі й неповні, коли з проголошенням української незалежності й заснування української держави українська мова здобула широке право державного горожанства та ввійшла в уживання не тільки в школах і уряді, але й у всіх ділянках публічного й господарського життя. Тоді перед усіма стала доволі нагло пильна потреба модернізування української мови й пристосування до вимог життя. Термінологічні питання, що перед тим зокрема пильно й совісно оброблювалися в секціях НТШ у Львові, щоб тільки згадати цінні термінологічні праці В. Левицького з обсягу математичних наук і обширний «Начерк географічної термінології» проф. Степана Рудницького¹⁰, мусіли тепер вийти з поважних наукових лябораторій для поспішної праці, через що не одна спроба виходила не зовсім бездоганно й вимагала пізніших коректур.

Навіть табори полонених стали в 1917-ім і 1918-ім р. термінологічними і словарними робітнями й тут повстали між іншим німецько-українські словники Н. М. (цебто Б. Лепкого), П. Лисецького й мій другий словник чужих слів у Зальцведелі. Під фаховим проводом проф. Сімовича та при співучасті проф. Р. Смаль-Стоцького, М. Гладкого й моєї виготовлено на основі Грінченкового словника першу частину «Словника українських синонімів», користуючись для цього колективною допомогою співробітників з усіх теренів Східної України. На жаль, цей словник загинув у час революції.

У Києві, Одесі, Кобеляках, Вінниці, Кам'янці Подільському, а навіть у Гельсінках готуються й друкуються в різних виданнях російсько-українські й українсько-російські словники, термінологічні порадики та правописні словники. Із тих не раз ефемерид доховали до сьогодні свою вартість словники К. Дубняка, В. Дубровського, І. Огієнка,

¹⁰ Збірник Мат.-природописно-лікарської Секції НТШ, т. XII, Львів 1908.

Г. Голоскевича й ін. й навіть дочекалися, як, напр., «Правописний словничок» Голоскевича та українсько-московський словник В. Дубровського багатьох видань.

Повоснні часи

Третє десятиліття ХХ-ого століття принесло деяке заспокоєння й дало нову змогу до нової спокійної роботи, що тим разом зосередилася в ВУАНу з її Інститутом Української Наукової Мови в Києві. Інститут приступає а половині третього десятиріччя до зорганізованої словарницької й термінологічної праці, що зазначилася кількома десятками прегарних публікацій, з яких можемо тільки деякі згадати, щоб не обтяжувати новими заголовками й датами. І так незвичайно цінні: Російсько-український словник правничої мови А. Кримського (Київ 1926), Російсько-український словник під редакцією того ж Кримського, а далі С. Єфремова (3 томи Київ 1927-1928), Словник хемічної термінології О. Курило (Київ 1925), Словник геологічної термінології П. Тутковського (Київ 1923), Номіна анатоміка україніка (Київ 1925), Словник зоологічної термінології М. Шарлеманя (Птахи, Київ 1927), технічні словники, а саме Німецько-російсько-український словник термінів з обсягу механіки з українськими та російськими показниками Т. Секунди (Київ 1925), Словник технічної термінології (Комунальне господарство) В. Туркала й В. Фаворського (Київ 1928), Словник технічної термінології (Мірництво) Ю. Трихвилова й Д. Зубкова (Київ-Харків 1930), Словник механічної термінології (Силовні) (Київ 1929), Словник будівельної термінології С. Булди (Харків-Київ 1930), Словник математичної термінології Ф. Калиновича (чиста математика, Київ 1925, II. теоретична механіка, Київ 1926) й Ф. Калиновича – П. Холоного (III. астрономічна термінологія, Харків 1931), Словник військової термінології С. і О. Якубських (1928) і вкінці – «Історичний словник українського язика» Є. Тимченка (2 книги по букву Ж включно, 1930-32).

А й попри те виходить у цьому часі на советській Україні та в Галичині низка гарних або доволі добрих словарних праць, що варті ближчої уваги. Із цих видань слід зазначити «Словник польсько-український та українсько-польський» І. Свенціцького (Львів 1920), правничий словар К. Левичього (Львів 1920), Російсько-український словник С. Іваницького й Ф. Шумлянського (2 томи, 2-е вид. Катеринослав-Ляйпціг 1923), Російсько-український і українсько-російський словник О. Ізюмова (в багатьох виданнях), Український стилістичний словник І. Огієнка (Львів 1924), Російсько-український словник В. Дубровського (2. вид. Київ 1926), Німецько-український словник І. Шаровольського (Київ 1929), Українсько-польський і польсько-український словник Є. Грицака й К. Кисілевського (Львів 1931, 2 томи), «Музичний словник» З. Лиська (Стрий 1933) та українсько-німецький словник Калиновича (1931).

Однак 1931 та 1932 роки були останніми, що давали ще нові й цінні лексикальні праці. З розгромом Української Академії Наук мусіла припинитися позитивна наукова праця на цьому полі: старих лексикографів позасуджувано й інтерновано, а нові, настановлені Постишевим, проводили уже в свої працях нову комуністичну лінію винищувати українські прикмети української мови й наближати українську мову до т. зв. «квітучої пролетарської московської мови». В такому дусі й напрямі перевидаються старі термінологічні словники, з яких прогнано всякі «виробні», «голосники», «тепломіри» і т. д., щоб заступити їх московськими термінами; в такому дусі підготовлялися нові словники як, напр., «Ботанічний Термінологічний Бюлетень Інституту Мовознавства», ч. 3 (Київ 1935) і «Виробничий Термінологічний Бюлетень» УАНаук (Київ 1935) й видавався пропагандивний «науковий» журнал Академії «Мовознавство». – Про всі ті справи інформують м. ін. дві окремі публікації Українського Наукового Інституту в Варшаві, а саме праця С. Сірополка «Народня освіта на советській Україні»¹¹ й монографія Романа Смаль-Стоцького «Українська мова в советській Україні»¹².

Праця на еміграції

Та ця нагінка на українську мову й термінологію не спинила дальшого розвитку української лексикографії. Вона знайшла собі притулок поза границями московських впливів, за кордоном, особливо на еміграції, в Німеччині, частинно теж у Чехії та Італії. Українська еміграція в Чехо-Словаччині зазначила свою участь у лексикографії виданням більшого «Медичного латинсько-українського словника» д-ра М. Галина (Прага 1926), Чесько-українським словником Щербини (1953) та кількома термінологічними спробами з обсягу техніки, лісівництва та сільського господарства; м. ін. «Матеріяли до української технічної термінології» (Прага 1925), «Російсько-український сільсько-господарський словник» (Подебради 1927-31) і «Німецько-український лісо-технічний словник» (Подебради 1928). В Італії, в Римі, виходить у 1941 році обширний, базований на Грінченкові й Желехівському, українсько-італійський словник (*Vocabulario ucraino-italiano*) – Є. Онацького, цінна праця з доволі широким використанням української фразеології.

Але головним і живим центром від половини 30-их років нашого століття стає Берлін, а саме словниковий відділ «Українського Наукового Інституту», що пляново забрався до систематичної словарної праці, придбав для неї відповідних співробітників і випустив або зредагував низку словників. Словарниковий відділ зайнявся від 1936-ого року починаючи, систематичним збиранням і виписуванням лексикального матеріалу для великого словника української мови з публікацій, що появилися після словника Грінченка, й призбирав до ½

¹¹ «Праці», т. XXII, Варшава 1934.

¹² Там же, т. XXXIV, 1936.

мільйона карток з контекстами й докладним зазначенням джерел. Крім цього в його віданні були значні ексцерпти Кузелі й Я. Рудницького і багаті словникові матеріали – зібрані на Буковині д-ром Л. Когутом і проф. Кміцикевичем, та термінологічні зіставлення багатьох співробітників і прихильників Словарникового Відділу м. ін. М. Бардаха, О. Гузарової, Р. Димінського, О. Жуковського, В. Кміцикевича, Т. Княгиницької, К. Купчанка, П. Франка, Є. Храпливого, В. Щербаківського і ін. При редакційній допомозі Відділу появився напередодні війни «Німецький та український летунський словник» (Берлін 1939) І. Ільницького-Заньковича, а після цього більша кількість фахових, термінологічних і практичних словників і підручників, м. ін. причинки проф. І. Горбачевського до української номенклатури неорганічної хемії¹³, «Німецько-український підручний словник»¹⁴ Ганни Наконечної, «Німецько-український підручний словник»¹⁵ Яр. Рудницького, «Німецько-український технічний словник» Жуковського-Кузелі, ілюстровані українсько-німецькі словнички у видавництвах Франке та Ляйпцігського Бібліографічного Інституту, два практичні словники з обсягу машинознавства й фабричного виробництва Кузелі й Жуковського, медичний німецько-український словник С. Смика і т. д. Словниковий відділ підготував, крім цього, до друку й почав уже друкувати більший «Українсько-німецький і німецько-український хліборобський словник» під редакцією інж. Р. Димінського й З. Кузелі. Війна припинила цю працю, на яку витрачено більш двох років інтенсивної і старанної праці – при допомозі кількох фахових сил (агр. В. Кужіма, М. Пшеп'юрської).

Та головну увагу Відділ поклав на зладження українсько-німецького й німецько-українського словника, що відповідав би вимогам нового часу й брав на увагу наші новіші мовні придбання та сучасну термінологію. За таким пляном появився з початком 1943 року «Українсько-німецький словник» З. Кузелі й Я. Рудницького¹⁶, що на кругло 1.500 сторінках істить майже 100.000 слів, і мав вийти у дальшому виданні, що вже підготовлялося, у двох томах в об'ємі 2.000 сторінок. Авторам присвічувала ідеальна ціль зібрати в словнику найважливіші слова й вислови, що їх уживається в широкому житті сучасности. Крім цього, в словник увійшли слова, що хоч і перестарілі подекуди, а проте мають свою вагу при читанні давніших творів чи з уваги на термінологічні моменти. З цих міркувань втягнуто в словник і деякий готовий матеріал, одначе усюди відзначено його відповідними ремарками. Більшу увагу автори звертали на складені слова й головно на приросткові дієслова, що тут обширно наведені вперше. Уперше використано і словнику ширше українську ономастику, наведено всі імена й взято під увагу топографічні назви, назви гір, річок, місцевин, народів, країн

¹³ Beiträge zur Ukrainekunde. T. VII, 1941.

¹⁴ Deutsch-ukrainisches Taschenwörterbuch, II вид. 1941.

¹⁵ Deutsch-ukrainisches Wörterbuch. Leipzig 1941 (кілька видань).

¹⁶ Українсько-німецький словник (Ukrainisch-deutsches Wörterbuch). З доруки Українського Наукового Інституту в Берліні склали Зенон Кузеля і Ярослав Рудницький при співпраці Карла Г. Маєра. Ляйпціг 1943 (накладня Отто Гаррасовіц).

тощо, наскільки вони в'яжуться з українською культурою, історією, господарством, – щоб між іншим зазначити теж їхню правописну форму, причому автори видержано притримувалися академічного правопису. Багато праці присвячено наголосові і флексійним формам, уживаючи до цього модерних засобів і цілої низки скорочень. Автори розділили між себе працю так, що Рудницький опрацював букви А-О (ст. 1-531), Кузеля П-Я (532-1494).

Німецько-українська частина, зложена й зверстана, не могла вже на жаль, появитися через воєнні події. Так само мусіли припинитися дальші праці над виготовленням практичного українсько-німецького і німецько-українського словника на зразок середніх словників Лянгеншайдта в приблизно 600-700 сторінок друку – та, що найважливіше, в недосяжне майбутнє відсувається праця, яку Інститут і «Німецько-Дослідча Спільнота» доручила мені, зладити чотиритомовий словник української мови, бо весь для цього придбаний матеріал опинився поки що в не наших руках.

Треба зазначити, що в часі війни у Львові й Кракові появилася теж кілька словникових праць, що віддали громадянству важливу прислугу; із них згадаю особливо – Німецько-український підручний словник Я. Яреми (Львів 1941), Німецько-український словник Українського Видавництва – (Краків 1941) і Правописний словник О. Панейка (2 доп. видання, Львів 1941).

Воєнні події викликали також появу кількох німецько-українських, російсько-українських та інших словників і порадників, а теперішні часи зазначилися знову низкою практичних англійсько-українських і українсько-англійських словників та передруком деяких давніших праць. Так словарна праця не устає й при найгірших умовах знаходить змогу проявити себе, як цього вимагають інтереси хвилі.

Сподіваймося, що для цієї праці незадовго знайдуться сприятливіші умови та що буде змога знову продовжувати даліше давнішу спокійну систематичну роботу.